

SİFƏT HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT

Leksik vahidlərin çoxtərəfliliyi, struktur, funksional, semantik özünəməxsusluğu - onların təsnifatında, müvafiq siniflərin təbiətinin müəyyənləşdirilməsində leksik, sintaktik və morfoloji, sözdüzəltmə və digər müxtəlif kriteriyaların tətbiqinin mümkünlüyünü şərtləndirir.

Yuxarıda deyilənləri sifətlərə də aid etmək olar. Adyektiv leksikanın ayrıca bir sinif kimi təsvirinin hətta ilk qrammatiklər üçün xarakter olmasına baxmayaraq, müxtəlif linqvistik və bəzən də eyni linqvistik ənənədə onun mahiyyətinin müəyyənləşdirilməsi üçün kriteriyaların seçilməsi üst-üstə düşür.

Seçdikləri prinsip əsasında ardıcıl olaraq, sözlərin təsnifatını aparmağa səy göstərərək, dilçilər müvafiq olaraq, müəyyən leksik vahidlərin hüdularını müxtəlif cür təyin edirlər. Təbii olaraq da, sonrakı mərhələdə müxtəlif cür təsvir olunan bu qrupların daxilindəki kateqoriyalara bölünmə prosesi də müxtəlif konsepsiyalarda spesifik xüsusiyyətlər kəsb edir. Xüsusilə, ingilis dilində sifətlərin müəyyən olunması daha çətindir. Çünki burada yeganə morfoloji əlamət müqayisə dərəcəsinin olmasıdır və bu da bütün adyektiv sözlərə xas deyil.

Sözlərin nitq hissələrinə görə təsnifatında əsasən funksional (xarici dilçilikdə) və məzmun kriteriyalarının tətbiqi ingilis dilində sifətin müəyyənləşdirilməsində ciddi fikir ayrılığına səbəb olur. Müxtəlif növ əvəzlilərin funksional xassələri əsasında adyektiv leksikayanaid edilməsi ətrafında yaranan diskussiyalar, sayların sifətlərin xüsusi növü kimi şərh problemi, sifət və zərf arasındakı sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı mübahisələr, “stone wall”(daş divar) və “musical clock” (musiqili saat) birləşmələrində birinci komponentin statusunun təyin olunması, “asleep-yatan” sözünün linqvistik təbiəti barəsindəki mülahizələr və digər məsələlər ingilis dilində və bütövlükdə ümumi dilçilikdə hələ də bir mənalı həllini tapmamışdır.

Beləliklə də, sifət kateqoriyası, xüsusilə ingilis dilində bu və ya digər əsaslarla artikllardan, müxtəlif növ əvəzlilərdən, saylardan və ismin xüsusiyyətlərini daşıyan sözlərdən başlayaraq zərflərə qədər sözlərin daxil olduğu fəvqəladə diffuziyalı sözlər kateqoriyasına çevrilmişdir. Amma məsələyə daha yaxından və ətraflı nəzər salsaq, onda aydın olur ki, adyektiv leksikanın semantik rəngarəng- liliyini təmin edən, sayca azlıq təşkil edən bu sözlər – sayca çoxluq təşkil edən, daim artan və semantik xüsusiyyətləri müxtəlif qrammatikalarda qəbul olunmuş sifətlərin semantik cəhətdən müəyyənləşdirilməsində əsas rol oynayan sifətlərlə qarşılaşır. Həqiqətən də, biz ilkin və müasir ingilis, alman və rus qrammatika kitablarına (M.V.Lomonosov, H.Svit, Y.Qrimdən başlayaraq müasir dövr alimlərinin əsərlərində) nəzər salarkən, aşkar edildi ki, müəlliflər sifətin əlamət, xassə və keyfiyyət bildirən nitq hissəsi kimi təsərif edilməsində yekdil mövqə tuturlar.

İngilis dilində keyfiyyət sifətləri kimi izah olunan məhz bu qrup sözlər öz xüsusiyyətlərinə görə sadə və eynicinsli görünənlər də, adyektiv leksikanın onoma-sioloji mahiyyətinin (bu mahiyyət əksər alimlərin rəyinə görə bütün sözlərin nitq hissələrinə görə təsnif olunmasında əsas prinsip kimi çıxış edir.) açılmasında əsas rol oynayır. Dilçilər sifətlərin ilkin semantik, funksional, morfoloji və struktur xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində məhz bu qrup sözlərə əsaslanırlar. Bu qrup sifətlərin birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb etməsini nəzərə alaraq, adyektiv leksikaya aid edilməsi mübahisələr doğuran digər qrup sözləri kənara qoyub, (amma heç də onların təhlilinin aktuallığı və vacibliyi inkar olunmur) diqqəti keyfiyyət və nisbi sifətlərin təsvirinə yönəltmək olar. Müvafiq olaraq da, sonrakı mərhələlərdə adyektiv leksikanın bu və ya digər xüsusiyyətlərindən danışarkən, ümumi sifət sistemində əsas bu iki qrupu nəzərdən keçirtmək də olar. Güman etmək olar ki, bu qrupların dərin analizi adyektiv leksika ilə bağlı mübahisəli məsələlərin araşdırılmasında səmərəli ola bilər.

İngilis dilində sifətlərdən bəhs edərkən V.V.Vinoqradov yazır: “Sifətin semantik əsasını keyfiyyət təşkil edir.” (10, 151) Qeyd etmək lazımdır ki, mövcud ədəbiyyatda sifətin kateqoriyalarını təyin edərkən, müxtəlif dayaq anlayışlarından istifadə olunur: keyfiyyət, xassə, əlamət, atribut. Müvafiq olaraq da, adyektiv söz-lər kateqoriyası keyfiyyət, xassə, əlamət, atribut bildirməklə xarakterizə olunur. Bu anlayışlar mahiyyətə sinonimdir və ziddiyət yaratmır. Analoji olaraq da, fəlsəfi ədəbiyyatda kryfiyyət termininə qarşı dura bilən və həmçinin ona sinonim olan keyfiyyət, xassə, əlamət və atribut terminləri fərqləndirilmir.

Sifətlərin eynicinsliyi və semantik cəhətdən sadə görünməsi bu söz kateqoriyasının uzun müddət tədqiq olunmamasına səbəb olmuşdur. Tədqiqatçılar adyektiv leksikanın öyrənilməsinə müraciət edərkən, məlum olub ki, onun təsviri, adyektiv sözlərin həm işarəvi təbiətinin təyin olunması, həm də semantik, funksional təsnifatı zamanı yaranmış bir çox çətinliklərlə bağlıdır. Bütün bu problemlərin mənbəyi adyektiv leksikanın xüsusi nominativ xarakterində - onun onomasioloji təbiətindədir, və hər şeydən əvvəl isə, onun, keyfiyyət kateqoriyasının bəşəri dərk olunmasında zəruri sayılan, gerçək aləmdəki əşya və hadisələrdə keyfiyyət, xassə, əlamət bildirməsindədir.

Adyektiv leksikanın (bəzi dilçilər onu keyfiyyət bildirən sözlər kateqoriyası adlandırmağı təklif edirlər) dil kateqoriyasına çevrilməsi prosesinin tam dərindən başa düşmək üçün, bu kateqoriyaya ontoloji və qnoseoloji mövqedən yanaşmaq lazımdır.

Adyektiv sözlər kateqoriyasının təsvirinə həsr olunmuş çox saylı fəlsəfi əsərlərdə (Aristotel, Lok və Hegelin əsərlərində) keyfiyyət və xassə kateqoriyası əşyanın digər əşyalarla müqayisəsi prosesində meydana çıxan xüsusiyyətlərini təyin edən əsas kateqoriya kimi müəyyən olunur. Əşyaların, onların ümumi və ayrı-ayrı xassələri, keyfiyyətləri və əlamətləri əsasında ayrılması keyfiyyət, xassə, əlamət bildirən xüsusi söz kateqoriyasının – sifətlərin

⁴⁵ BDU

formalaşmasına səbəb olmuşdur. Beləliklə də, insanın məntiqi şüurunun inkişafı prosesində yaranan əşyaların xassə, əlamət və keyfiyyətlərinin onların öz daşıyıcılarından ayrılıqda başa düşmək qabiliyyəti və bu xassə, keyfiyyət, əlamətlərin adlandırılması tələbi, insanın müvafiq adların dərk olunması fəaliyyətinin nəticələrinin möhkəmləndirilməsinə xidmət edən xüsusi leksikanın yaranmasını labüdləşdirdi.

Sifətlərin əşyaların xassə, əlamət və keyfiyyətlərini bildirməsi, onlarla digər söz qrupları və ilk növbədə də adlar (isimlər) arasında ziddiyyət yaradır. Bu ziddiyyətin əsasını isə insanın dərk etdiyi əşyaların, onların tərəflərinin, hissələrinin, elementlərinin, xassə və keyfiyyətlərinin və bu tərəflər arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin adlandırılması müxtəlif xarakter kəsb etməsi təşkil edir. İsimlərdə və onların ilkin funksiyalarında adlandırma əşyanın mahiyyətini, onun başqa əşyalarla əlaqəsini təyin edən ümumi əlamətlərini, xassələrini əhatə edir. İnsan şüurunda əks olunan obyektiv gerçəkliyin əşyaları arasındakı münasibət və əlaqələr əsasında bu əşyaların adlarındakı mənada denotativ və siqnikativ komponentlər formalaşır. İsimlərin semantikasında bu komponentlərin təyin olunması üçün xüsusi semantik analiz – komponental, definision, kontekstual – tələb olunur. Beləliklə, isimlərin bütöv, ümumi əlamətləri və xassələri adlandırmasından danışarkən, hər bir konkret halda, onların hansı əlamət və xassələr məcmuu və hansı semantik parametrlər əsasında bir-birindən fərqləndirilməsini və ya bir-birinə birləşdirilməsini dəqiqləş-dirilməlidir. Sifətlərə gəldikdə isə onlar, məhz əşyalarda mövcud olan və ya olmayan, yaxın və ya uzaq, müəyyən və ya qeyri-müəyyən ayrı-ayrı xassə və əlamətləri adlandırması ilə isimlərdən fərqlənir. Şübhəsiz, sifətlərin isimlərdən bu fərqi onların semantikasında və sintaktik funksiyalarında özünü göstərir. Təsədüfi deyil ki, sifətlərin bir qayda olaraq, komponental analizə “təbə olmur”. Sifətlərdə bu çox vaxt onların semantik strukturundakı müxtəlif mənaların və ya sinonim əla-qələrin analizi kimi təzahür edir. Beləliklə, gerçək aləmdəki əşyaların sanki eyni mahiyyət, əlamət və xassələrini adlandırma təsüratı oyatsalar da isim və sifət köklü surətdə bir-birindən fərqlənir.

Müəyyən dərəcədə sifətlər və fellər arasında bir o qədər fərq nəzərə çarpmır. C.Layonz bu məsələ ilə əlaqədar olaraq yazır: “ Fel və sifət arasındakı fərq ümumi sintaktik nəzəriyyədə mürəkkəb problem yaradır. Bəzi dillərdə ümumiyyətlə belə fərq göstərilir, bəzi dillərdə isə bu bir sıra məhdudiyətlərlə, sintaktik əlamətlərlə bağlıdır və müəyyən hallarda onlar bir-birinə zidd ola bilər”.(3, 461-462) Qeyd etmək lazımdır ki, sifətlə fellərin analogiyasının əsasları onların hətta bir sıra alimlər tərəfindən bir superkateqoriya daxilində subkateqoriya kimi öyrənilməsinə səbəb olmuşdur. Bu isə nəticə etibarlı ilə onların funksiyalarının ümumiliyində qismən də olsa öz əksini tapmışdır. Bildiyimiz kimi sifət və fel müəyyən növ predikatları for-malaşdırır. Lakin sifət və fellərin bəzi funksional xüsusiyyətlərinə görə yaxınlaşması heç də onların birləşməsinə gətirib çıxarmamalıdır. Çünki onlar mahiyyətcə, yəni adyektiv sözlərin atributiv birləşmələrdə oynadığı rol baxımından tamamilə fərqlənir. Həmçinin sifətlərin predikativ və atributiv funksiyalarının oxşarlığını, onların bir-birindən törəməsini və hətta predikativ funksiyasının ön plana keçməsinə göstərmək səyi də tənqidə məruz qalmışdır. Bundan əlavə sifətin sintaktik xüsusiyyətləri sahəsindəki sonrakı axtarışlarda sadə görünən bu predikativ və atributiv birləşmələrdə ətraflı və dərin analiz tələb edən mürəkkəbliyin gizləndiyi təsdiq olunur. Bu analizin nəticələri əlamət bildirən sözlər sahəsində zərif semantik differensiasiyanın tapılmasına, sifət və fel arasında dəqiq sərhədlərin müəyyənləşdirilməsinə imkan verir.

Əşyaların mahiyyətini açan keyfiyyət və xüsusiyyətləri xarakterizə edərkən, müxtəlif zamanların filosofları keyfiyyət, əlamət və xassələrin obyektiv aləmdəki əşyaların özündən ayrılmazlığını qeyd edirlər. Bu barədə F.Engels yazırdı: “Keyfiyyət deyil, yalnız keyfiyyətə malik olan əşyalar mövcuddur.”

Həqiqətən də substansiya olmadan keyfiyyətdən danışmaq qeyri-mümkündür. Bu və ya digər əşyaya məxsus əlamət, keyfiyyət və xassələrin müəyyənləşdirilməsi – obyektiv aləmdəki əşyaların, hadisələrin və onlar arasındakı əlaqələrin mahiyyətini daha dərinədən başa düşməyə yönəlmiş müəyyən təfəkkür əməliyatıdır. Eyni zamanda qeyd etmək vacibdir ki, əşyaların xassələri insan idrakından asılı olmadan mövcuddur. Təfəkkür yalnız bu xassələri üzə çıxarır, insan isə müxtəlif dil vasitələrindən istifadə edərək, onlara müvafiq adlar verir və beləliklə də dillərdə sifət kateqoriyası adlanan söz qrupu yaranır. Burada keyfiyyət və xassələrin əşyalardan ayrılmazlığının fəlsəfi mövqeyi qeyd olunur, çünki keyfiyyət və xassələrin müstəsna formaları dil işarələrinin, kateqoriyalarının xüsusi əlamətlərini şərtləndirir. Bu cəhətdən “adyektiv sözlər, yəni sifətlər digər kateqoriyalara daxil olan sözlərdən öz işarəvi təbiətinə, başqa sözlə desək, formasına görə fərqlənirmi?” sualı birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir. Çünki bu və ya digər qrammatik kateqoriyalara daxil olan sözlərin müstəsna əlamətlərdən danışarkən, biz ilk növbədə müşahidə olunan fərqlin həmin sinfin dil vahidlərinin mahiyyətinə təsir göstərən göstərməməsini təyin etməliyik. Adyektiv leksikanı ayrıca bir sinif kimi xarakterizə edərkən, biz sifətin işarəvi təbiətini, formal mənasını – yəni denotativ və ya siqnikativ mənasını, onun semantikasında denotativ və ya siqnikativ əlaqələrin nisbəti məsələsini aydınlaşdırırıq. Bu problem adyektiv leksikanın tədqiqatçıların qarşısında duran, hələ də öz birmənalı həllini tapmayan ciddi problemə çevrilmişdir. Bir çox alimlər üçün isimlə ifadə olunan müvafiq substansiyaların atributlarının, keyfiyyət, xassə və əlamətlərinin sifət vasitəsilə izah olunması, adyektiv sözlərin siqnikativ leksikaya aid olunmasına əsas verir. Sifətin siqnikativ xarakterindən bəhs edərkən, A.A.Ufımçeva göstərir ki, sifətlərin böyük qisminin işarəvi təbiəti, yəni formal əlaməti siqnikativ xarakter daşıyır. Onun son işlərində sifət siqnikativ leksika kimi təsnif olunur.(4, 46) Sifətin siqnikativ statusu konsepsiyası və bütövlükdə leksikanın denotativ və siqnikativ siniflərə bölünməsi konsepsiyası, sözün böyöv əşyanın təyin olunmasına və ya onun ayrı-ayrı əlamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə yönəlməsindən asılı olaraq, digər konsepsiya ilə qarşılaşır. Bu konsepsiya ondan ibarətdir ki, əşyanın konkret və ya mücərrəd mahiyyətini ifadə etməsindən asılı olmayaraq, istənilən sözün semantikasında hər iki komponent – denotasiya və siqnikasiya təzahür edir. Bu konsepsiyanı dəstəkləyən R.Z.Qinzburq yazır: “Sözün ümumiləşdirici gücü ondadır ki, hətta real gerçəkliyin diskret (ayrı-ayrı) hissələrini, ən konkret əşyaları – ağac, otaq,

oğlan və s. adlandırarkən belə, sözlər eyni zamanda müvafiq anlayışları ifadə etməyə bilməz.” Sözlün denotativ və siqnifikativ mənaları arasındakı fərq (A.İ.Smırnitskiyə görə) – söz işarə edir, göstərir (denote); söz ifadə edir, mənə bildirir (signify) anlayışları arasındakı fərq kimi başa düşülür. Hər iki mənə bütün nitq hissələrinə xasdır. Beləliklə, bu konsepsiyaya görə, sifət siqnifikativ tipli sözlərdir. Çünki adyektiv sözlərin denotativ mənası onların isimləri müəyyən etmələri ilə bağlıdır və sifətin öz mənasından kənarında mövcuddur.

Digər konsepsiyaya görə isə, sifət öz əşyavi təbiətinə görə, digər işarə tiplərindən fərqlənməyən müəyyən işarələr sistemidir. Çünki konkret əşya və mahiyyət bildirən işarələr kimi, onlar da denotativ dairəyə malikdir, yəni əşyanın müəyyən işarə ilə ifadə olunan obyektiv xassə və əlamətləri mövcuddur. Bu iki nəzəriyyənin mövcudluğundan, əlamət bildirən sözlərin həm leksikanın siqnifikativ sinfi, həm də denotativ dairəyə malik olan müəyyən dil işarələri sistemi kimi baxılmasından doğan ziddiyət həmin hadisəni təsvir edən tədqiqatçıların mövqeyinin müxtəlifliyini şərtləndirir. Bu ziddiyətli rəylərin və fikir ayrılığının səbəbi mənəcə, dil işadələrinin özünün mürəkkəbliyində və çoxtərəfliliyindədir. Bunun əsasında da müxtəlif məvqələrdən tədqiq olunan eyni obyektin müxtəlif təsviri və təsnifatı mövcuddur. Yuxarıda deyilənlərin qanunauyğun nəticəsi budur ki, sifətlərə nominasiya nöqtəyi nəzərdən baxarkən, yəni hər hansı hadisəni bildirərkən, onların spesifikası haqqında o zaman danışmaq olar ki, adyektiv sözlərin adlandırdığı sfera – keyfiyyət, xüsusiyyət və əlamət sferası - əşyavi (predmet) mahiyyət sferasından fərqlənsin.

Sifətlərin əşyanın xassə, keyfiyyət və əlamətini bildirməsi təkcə onların məzmun deyil, həmçinin funksional xarakteristikasını şərtləndirir.

Ədəbiyyat

1. Blokh M.Y. A course in theoretical English grammar. Moskva «Высшая школа» 1983, 382 str.
2. Ganshina M.A. Vselivskaya, N.M. English grammar. Moskva «Просвещение» 1964, 464 str.
3. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. Москва «Просвещение» 1978, 492 стр.
4. O. Musayev İnglis dilinin qrammatikası. Bakı «Maarif» 1996, 367 səh.
5. Бархударов Л.С., Штелинг Д.А. Грамматика английского языка. Москва «Высшая школа» 1965, 421 стр.
6. Воронцова Г.Н. Очерки по грамматике английского языка. Москва «Высшая школа» 1960, 170 стр.
7. Акодес Михаил Иосифович Английский язык. Имя прилагательное Киев «Выща школа» 1987, 104 стр.
8. Виноградов В.В. Английский язык (грамматическое учение о слове) Москва «Просвещение» 1972, 193 стр.

Xülasə

Adyektiv vahidlər sinfini formalaşdıran dil işarələri öz işarəvi təbiətinə görə digər söz işarə tiplərindən fərqlənmir və denotativ – siqnifikativ vahidlər kimi xarakterizə olunur. Adyektiv leksemlərin digər sözlərdən fərqi “nəyin” bildirməsindədir. Biz xassəni predmet kimi yalnız bu xassəyə malik olan əşyanı göstərməklə xarakterizə edə bilirik. Bu isə adyektiv sözlərin denotativ təbiətindən xəbər verir. Şübhəsiz ki, sifət vasitəsilə ifadə olunan denotat əhatə dairəsi tamamilə spesifikdir. Bu spesifikasiyyət təkcə əlamətin, xassənin əşyanın özündən kənarında mövcud olması ilə izah olunmur. O, həmçinin ifadə olunan keyfiyyətin müxtəlifcinsliliyi ilə şərtlənir. Hissi, pasional və s. əlamətlərin üstünlük təşkil etdiyi bu müxtəlifcinslilik adyektiv leksikanın semantik qatlarında təzahür edir.

Резюме

Знаки языков, которые формируют классы объектов своим природам и другим типами знака слов не отличаются и характеризуются, как денотатив – сигнификатив. Отличие адъективного лексема заявляет словом «чего» от других слов. Мы можем считать этот принадлежность, как предмет и относящие особенности к этому принадлежности можем показывать и их охарактеризовать. Значит без сомнений, прилагательное путем денотата является весь спесификом. Это спесифика объясняется не только способностям и не принадлежностям предмета. Оно также отличается от своим разновидным качеством. Чувства, пассиональность и несколько предметы является на первом месте и это разновидность можно показывать на адъективном лексическом семантике.

Summary

General information about adjective.

Language marks forming adjective unit classes don't differ from other word mark types according their sign nature and are characterized as denotative – significative units. The variety of adyective lecsems from other words is their expressing “what”. We can characterize property as a thing only by pointing the thing having this property. And it points the denotative nature of adyective words. Doubtless, the denotate scope expressed by means of adyective is completely specific. This spesificness is not only explained with the existence of feature, property aside from the thing. It also arranged with the different kinds of expressed quality. These different kinds forming superiority in sense, feeling, pational and other features appear in the semantic layers of adjective lecsics.

RƏYÇİ: dos.S.AbbasovaQuliyeva Şərqiyə Mahmud qızı